

İSLAMDA SOSYAL BARIŞIN SAĞLANMASINDA ŞİDDETE BAŞVURMAMA İLKESİ

Dr. Abdul QADOOS* & Prof. Dr. Murat ŞİMŞEK**

Özet

Şiddet, ayrımcılık ve sınır dışı etme durumları, bugün dünyada milyonlarca insanı etkilemiştir. Korku, cehalet ve güvensizlikten doğan bu faktörler güvenliği, sağlığı ve insani değerleri zayıflatmaktadır. Görüş farklılıkları insanlığın ortak bir parçasıdır, ancak soru şu ki, onlarla yapıcı bir şekilde nasıl başa çıkabiliriz? Kültürel ve sosyal normlar, şiddet kullanımı da dâhil olmak üzere bireysel davranışları şekillendirmede oldukça etkilidir. Normlar şiddetten koruyabilmekle birlikte aynı zamanda şiddeti destekleyebilmekte, hatta teşvik bile edebilmektedir. Şiddet, ayrımcılık ve dışlanma, genellikle müstakil ele alınan meselelerdir. Bununla birlikte iç içe geçen ortak nedenleri de vardır. Bu yaygın nedenlere bakılarak ortak çözümler aranabilir. Şiddetsizlik ve barış kültürünün tesisi, sadece savaşın olmamasıyla ilgili değildir. Bu bir amaç veya nihai sonuç değil, bir süreçtir. Nitekim herkesin değer verdiği

ve katılabildiği bir süreç aracılığıyla, diyalog ve tartışma için uygun bir ortam oluşturmak ve şiddet korkusu olmadan sorun ve gerginliklere çözüm bulmak mümkündür. Dahası şiddetsizlik ve barış kültürünün tesisi, gerginliğe yol açan sebeplerin mümkün olduğunca önlenmesi ve en aza indirilmesiyle ilgilidir. Daha insani ve eşit bir topluma yönelik somut adımlar atılabilir. Ayrıca bu adımlar, bireyler tarafından sorunlara ortak çözümler bulmada başkalarına ulaşmak için de kullanılabilir. Bu bağlamda artık küresel köy haline gelen dünyada barış içinde bir arada yaşamak için şiddet içermeyen iletişimi aileler, okullar, topluluklar, kuruluşlarda teşvik etmek önem arz etmektedir. Aslında şiddetsizlik ve barış kültürünün tesisi, insanlığın yaradılıştan gelen bir idealidir.

Anahtar Kelimeler: Hilafet, İslam Hukuku, Kur'an, Sünnet, Şiddetsizlik, Toplum

* Doktora Sonrası Araştırmacı, Necmettin Erbakan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türkiye; Pakistan İslam ve Teknoloji Üniversitesi Öğretim Üyesi, drqadoos2004@yahoo.com.

** Karabük Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türkiye, muratsimsek@karabuk.edu.tr.

1. Giriş

Günümüzde uluslararası iletişim için uygun ve tek felsefe barıştır. İnsan doğasını, kişilerarası ilişkileri ve toplumsal faaliyetleri anlamak için en temel kavramlardan biri olan barış, sağlam bir temelde insanlığa ortak bir başlangıç, insanlığa ortak bir başlangıç sunabilir, ilgi uyandırabilir ya da sonuç çıkarılmasını sağlayabilir. Bunun aksine ırkçılık düşüncesiye çatışmacı ve zıtlaşan fikirler üzerine kurulmuştur. Bu çatışma ve zıtlaşma eğilimi, daima savaş ve yıkıma götürür. Tarihi tecrübe, kalıcı barışın ve ilerlemenin tek yolunun farklı milletler arasında ilişkilerin kurulması için gerçek altyapının inşa edilebileceği karşılıklı anlayış, hoşgörü, şiddetsizlik ve saygıdan geçtiğini göstermektedir.

İnsanın psikolojik, bireysel ve toplumsal gelişiminde din, temel bir rol oynamaktadır. Bütün dinlerin temel amacı insanoğlunun kalıcı huzura kavuşmasını temin etmeyi mümkün kılmaktır. Bu huzur, sadece bir toplum nezdinde değil uluslararası düzeyde de kaçınılmaz ve temel bir unsur olarak kabul edilirse ancak o zaman toplumda ve ülkeler arasında barış, sevgi ve kardeşlik atmosferinin kurulması mümkün olur. İslam ise barış en temel prensip olarak merkeze almıştır.

Güç kullanarak tahakküm kurmak demek olan şiddet, bir bencillik, bir sindirme, güce dayalı haksız otorite kurma, karşısındakini tehdit olarak görme sonucu ortaya çıkan haksız eylem anlamına gelir. Şiddet, aslında bir nevi acizliğin ve vicdansızlığın göstergesidir. Şiddet, huzuru bozan davranış ve toplumsal kuralları çiğneyen kaba güç olarak da tanımlanır. Nitekim Latince “violentia” kavramı, şiddet, sert ya da acımasız kişilik anlamlarına; “violare” fiili ise şiddet kullanılarak davranmak, değer bilmemek ve kurallara karşı gelmek gibi anlamlara gelir. Genel olarak bakıldığında şiddet; sertlik (*unf*), saldırgan tutum, katı ve kaba davranış, bedene, düşünceye veya eylemlere karşı zor uygulama, bedensel zedelenmeye neden olma, kişisel özgürlüğü zorla kısıtlama, kontrolsüz güç kullanma, doğal sürece keyfi karşı gelme gibi anlamlara gelir. Sözlükte düşmanlık ve öfke duygularının, kişilere ve nesnelere yönelik fiili saldırganlığın özgürlüğü ve insan iradesini hiçe sayan en ileri ve en aşırı boyutu olarak tanımlanır. Dünya Sağlık Örgütü’ne göre şiddet “kendisine, başkasına, bir gruba veya topluma karşı kasti olarak fiziksel baskı veya güç kullanmak, tehdit etmek veya fiiliyata geçirmek, yaralama, ölüm, psikolojik zarar, gelişim bozukluğu veya mahrum bırakmaya neden olmak veya bu durumların gerçekleşme ihtimalini artırmaktır.”¹

¹ Karşlı, “Psiko-Sosyal Açıdan Şiddet ve Çözüm Yolları”, s. 65-66; Bağlı, “Modern İnsanın Kâbusu: Şiddet”, c. I, s. 679-688; Güneş, “Kur’ân Işığında Şiddet Sorununa Bir Bakış”, s. 8; Köse, *Genetiğiyle Dinamik Kavramlar ve Aile Medeniyetinin Sonu*, s. 317-331.

Şiddet insanın içindeki kötülük yapma duygusundan kaynaklanır. Şiddet, birey, grup veya toplumların birbirlerine karşı muamelelerinde ortaya çıkabileceği gibi, şahsın kendi kendisine de şiddet uygulaması mümkündür. Şiddetin birçok çeşidi vardır; fiziksel, psikolojik, sözlü veya ima yoluyla, cinsel ve ekonomik şiddet bunlardan bazılarıdır. Bir davranışın şiddet olarak görülmesi zaman, mekân, sosyal çevre, eğitim ve kültüre göre farklılık arz edebilir.²

Şiddetin nedenleri hakkında Batı'da birçok teori ortaya atılmıştır. Bu teorilere göre şiddetin kaynağının içgüdüsel, biyolojik ve sosyal öğrenmeye dayalı olabileceği; şiddete sevk eden nedenlerinse çocukluk tecrübeleri, genetik yapı, kişilik bozuklukları, travmalar, psikopatoloji, aşırı stres, motivasyon kontrol eksikliği, özgüven eksikliği ve madde bağımlılığı gibi durumlar olduğu ileri sürülür.³ İslami metinler çerçevesinde bakıldığında şiddetin psikolojik nedenleri arasında hiddet ve aşırı öfke, tahakküm ve saldırganlık duygusu, algıda yanılma, korku, kıskançlık ve alkol sayılabilir.⁴

Şiddet olgusu çoğunlukla sosyal kaynaklıdır. Şiddetin mekân, sosyal çevre, eğitim ve kültürel ortamla yakından ilişkisi vardır. Şiddeti doğuran fiziki ortamlardan uzaklaşma, şiddete neden olan sosyal çevreyi değiştirme veya gücü yetiyorsa hoşgörüyü dönüştürme, şiddete karşı bilinç ve farkındalık oluşturma gibi önlemler alınabilir. Örneğin şiddeti doğuran en önemli sebeplerden biri alkol ve uyuşturucu kullanımındır. Bunlara karşı tıbbi, kanuni ve bilimsel önlemler şiddeti önleyecektir. Bununla birlikte suç ve şiddete karşı en etkili yöntem, suç ve şiddetin oluşmadan önlenmesidir. Şiddeti önlemeye yönelik rasyonel politikalar geliştirilebilir. Örneğin aile ve toplumda istismar ve ihmal-den kaynaklanan şiddet risk alanları tespit edilebilir ve bunlarla ilgili önlemler alınabilir.⁵

Ceza da bir şiddet önleme biçimi olmakla birlikte sadece ceza tek başına yeterli olmayabilir. Cezalandırmada maksat caydırıcı olması ve ilgili davranışın tekrarlanmamasıdır. Bir diğer tedbirse bireylerdeki empati duygusunu geliştirmektir. Kendini, karşıdaki kişi yerine koyarak olaya bakabilme becerisinin kazandırılması bir hoşgörü iklimi meydana getirecek ve şiddeti oluşmadan önleyebilecektir. Bütün bu anlatılanlarla birlikte şiddete karşı tedbirler arasın-

² Çetin, "Hadisler Bağlamında Şiddet Olgusu", s. 392-396; Karslı, "Psiko-Sosyal Açından Şiddet ve Çözüm Yolları", s. 65-66.

³ Karslı, Necmi, "Psiko-Sosyal Açından Şiddet ve Çözüm Yolları", s. 69 vd.

⁴ Çetin, Musa, "Hadisler Bağlamında Şiddet Olgusu", s. 380-391.

⁵ Karslı, "Psiko-Sosyal Açından Şiddet ve Çözüm Yolları", s. 84-85.

da dini duygunun geliştirilmesi ve dindarlığın artırılması da etkili bir yöntem olarak görülebilir.⁶

Hukuk - şiddet ilişkisi açısından meseleye bakıldığında her güç kullanımının şiddet kapsamına dâhil edilmesi durumunda bir hukuk sisteminin suç saydığı fiile müeyyide uygulaması teorik zeminden mahrum kalacaktır. Neticede hukukun hem şiddeti önleme amacıyla yola çıktığı hem de şiddet içerdiği gibi bir paradoks ortaya çıkacaktır. Benzer bir durum temel mesajı adaletin sağlanması ve insanların maslahatının gerçekleştirilmesi olan Kur'an hükümlerinde, özellikle cihad yükümlülüğünde ve bazı temel suçlar için öngörülen bedenî cezalarda söz konusu olabilecektir. Bu çelişkiyen kurtulmak için bazı araştırmacılar şiddetin meşru/haklı ve gayrimeşru/haksız olarak tasnif edilebileceğini dile getirmişlerdir. Doğrusu meşru sınırları aşan güç kullanımının şiddet olarak kabul edilmesidir. "Meşru sınır"ın kim tarafından ve nasıl belirleneceği sanıldığı kadar zor değildir. Bunu hukuk kurallarını ihlale karşı konulan müeyyidelerle kıyaslayabiliriz. Örneğin hukuk tarafından tanınan, meşru amaçlara yönelik, toplumsal kabul görmüş ve kamusal yetki kaynaklı eylemleri şiddet kapsamında çıkarmak mümkündür. Dolayısıyla Kur'an-ı Kerim'de yer alan savaş ve öldürme hükmünün ve bazı suçlar için öngörülen *kasas* ve *celde* gibi bedenî cezaların şiddet kapsamında değerlendirilmesinin isabetli olmadığı görülecektir. Nitekim İslâm özü itibarıyla şiddet içermez; ancak dinî metinlerin yorum yoluyla şiddeti meşrulaştırmak için kullanılması mümkündür. Bu, bütün dinler için geçerli bir durumdur. Burada önemli olan dini metinlerin kötüye kullanılmasının sebeplerini doğru bir şekilde tespit etmek ve önüne geçmenin yollarını bulmaktır.⁷

İslam hukuku açısından bakıldığında fiziksel güç uygulanmasını gerektiren hükümler ancak bir kamu velayetiyle, kurumsal yapı ve belli bir hukuki prosedür içinde uygulanabilir. Günümüzde bazı şahıs ve grupların dini metinlerdeki güç kullanımıyla ilgili hükümleri sonrasında kamu velayetinden yoksun bir şekilde uygulamaya çalışmaları şiddete yol açmaktadır. Ancak onların bazı ayet ve hadisleri referans göstermeleri bu şiddetin dine nispet edilmesini gerektirmez. Bu tür problemlerin temel sebebi ise dini metinleri tutarlı bir şekilde, dinin temel maksatları çerçevesinde yorumlayacak teorik bir zemine dayanmayan lafızcı ve tikelci yaklaşımdır.⁸

⁶ Karslı, "Psiko-Sosyal Açından Şiddet ve Çözüm Yolları", s. 85-87.

⁷ Apaydın, *Din ve Fıkıh Yazıları*, s. 131-134.

⁸ Apaydın, *Din ve Fıkıh Yazıları*, s. 136-140.

2. İslam ve Küresel Barış

İslam; hakikatte dünyada barış ve huzurun tesisi için indirilmiş, din ve dünya iyiliğini kapsayan ilahi düzendir, dindir. İslami hükümlerin bizatihi kendisi huzurun kaynağı olmakla kalmaz, aynı zamanda toplumda barışı sağlama-ya çalışır. İslam'ın barış merkezli bu tutumu gerek uluslararası ve toplumsal bağlamda ve gerekse bireysel anlamda şiddete karşı önemli bir göstergedir. İslam'ın yolundan gidenler, barışsever, adil ve insaf sahibi davranışlarıyla şiddete karşı en önemli duruşu göstermiş olurlar. İslam bütün insanlığın hayrını gözeten, doğruluğu ve iyiliği için rehberlik eden bir dindir. Çünkü İslam, insanlığın selametinin, adaletin, barışın ve uzlaşının mükemmel ve sağlam tasavvurunu ortaya koyarak şiddetsiz bir birey ve toplum oluşturmayı hedeflemiştir.

İslam muayyen bir kültürel kimlik formu dayatmamıştır. Özellikle kültürel anlamda tek bir kimliğin zor ve şiddet kullanılarak dayatılmaması, İslam'ın hem temel öğretilerine hem de tarihi tecrübesine dayanır.⁹ İslam, milletlerin kültür formlarını tanımak ve fakat kendisi onların üstünde yeni bir boyut olarak ortaya çıkmak suretiyle çok kültürlü bir arada yaşama tecrübesini başarmıştır.¹⁰ Hıristiyanlığın idealist öğretisi, teoriyle pratik arasındaki tezat sebebiyle toplumun siyasi modelleriyle gerginliğe yol açmıştır. Mesela kilisenin ruhanı terbiye ettiği, devletin ise bedene hâkim olduğu –yani tanrının hakkı tanrıya, Sezar'ın hakkı Sezar'a– formülü ise bu çatışmayı çözememiştir.¹¹

İslam özünde kendisini barış dini olarak görmüştür. Bununla birlikte devletler arasında savaş ve bireyler arasında çatışma realitesini kabul etmiş; onun sınırlandırılması ve hukuki temellere dayandırılması yönünde tedbirler almıştır. Karşı taraf fiilî veya potansiyel tehdit durumunda olmadığı sürece hiçbir zaman ilk saldıran taraf olmamıştır. Felsefi açıdansa savaşı ve çatışmayı bizzat amaç olarak değil, barışı sağlayıcı olması açısından meşru (*li-gayrihi hasen*) görmüştür. Ayrıca cihadın hiçbir suretle ne terörle ne de Batı'daki kullanımıyla *kutsal savaşla* ilişkisi veya benzerliği söz konusu değildir.¹²

İslam, bireysel, toplumsal ve küresel şiddetin önlenmesine yönelik ilkeler koymuş; kurum ve kavramların gelişmesini teşvik etmiştir. Öncelikle insanların üç farklı ilgi alanına dair rehberlik etmiştir. İnsan, hem Allah'la ve kendi zatı-

⁹ Kalın, "İslam ve Barış", s. 281-282.

¹⁰ İzzetbegoviç, *İslam*, s. 278.

¹¹ İzzetbegoviç, *İslam*, s. 305.

¹² Bu konuda bk. Şimşek, "İslam-Savaş-Barış", s. 263-282.

la, hem de diğer insanlarla, yani toplumla ilişki kurar. İslam dini uygulamaları koruma görevini devlete yüklemiştir. Bu amaca yönelik olarak inanç, hukuk ve ahlak prensipleri koymuş; siyasi, idari, ekonomik ve sosyal meselelerle ilgili kurallar vazetmiş; yargı, yürütme ve dış ilişkilerle ilgili stratejiler belirlemiştir. Bir anlamda hayatın her alanıyla ilgili prensipler ve kurallar koymuş ve toplumsal düzenle ilgili olanlarının sorumluluğunu çoğunlukla devlete yüklemiştir. Bu anlamda İslami açıdan dini konularla dünyevi düzenlemeler arasında fark yoktur. Dolayısıyla her ikisini pratiğe dökmek ve her ikisine saygı duymak gerekir. Çünkü siyasi iktidar olmadan herhangi bir toplumun varlığını devam ettirmesi mümkün değildir.¹³

Hz. Peygamber *s.a.v.* devrinde hicret edilen Medine’de Müslümanların varlıklarını devam ettirmeleri bir devletin kurulmasıyla ilişkilendirilmiştir. Bu devletin temel unsurları; toplum, ülke ve siyasi bağımsızlık yani iktidardır. Dolayısıyla bu devletin toplumsal yapısını Müslümanlar temsil ediyordu. Medine ve civarı onların vatanıydı. Resûl-i Ekrem *s.a.v.* ise idarecisiydi. İşte böyle bir durumda Hz. Peygamber *s.a.v.* hem Nebi ve Resul hem de devletin içişleri ve dışişlerinin en üst yöneticisiydi. İşte bu nedenle, ilk dönemlerinde İslam, sadece bir din değil, aynı zamanda bir kanuni nizamdı. Hz. Peygamber gerek bireysel, gerek devletlerle ilişkilerinde barış yanlısı tavır takınma taraftarı olmakla birlikte, yaşadığı çevre ve şartlar gereğince düşman saldırılarına karşı müntesiplerini koruma başta olmak üzere, saldırganları cezalandırma, düşman güçlerinin birleşmelerini önleme, yol ve ticaret güvenliğini sağlama gibi çeşitli amaçlarla bazı askerî harekât ve savaşlar yapmak zorunda kalmıştır.¹⁴

Savaş ve şiddete başvurmadan uzlaşıyla sorunları çözme konusunda en önemli kavramlardan biri, *sulh*’tur. Sulh, barış esasına dayalı uluslararası ilişkileri ve bu amaçla yapılan antlaşmaları ifade eder. İç hukukta Müslümanların birlik ve beraberlik içinde olması esas olduğu gibi İslam devletlerarası hukukunda da sulh hali esastır. Kur’ân-ı Kerîm’de iki Müslümanın ya da iki Müslüman topluluğun çatışma içine girmesi durumunda barıştırma ve sulh olma teşvik edilmiş, genel olarak Müslümanların arasını bulmanın bir görev olduğu belirtilmiştir. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: “*Eğer inananlardan iki grup birbirleriyle savaşlarsa aralarını düzeltin. Eğer biri ötekine karşı haddi aşarsa, Allah’ın buyruğuna dönünceye kadar haddi aşan tarafa karşı savaşın. Eğer (Allah’ın emrine) dönerse, artık aralarını adaletle düzeltin ve (onlara) adaletli davranın. Çünkü Allah, adaletli*

¹³ Özel, “Muhammed”, *DA*, XXX, 436.

¹⁴ Özel, “Muhammed”, *DA*, XXX, 436.

davrananları sever. Mü'minler ancak kardeşlerdir. Öyleyse kardeşlerinizin arasını düzeltin. Allah'a karşı gelmekten sakının ki size merhamet edilsin."¹⁵ İslam'da, sulh ve sükûneti ihlal edip bozgunculuk yapmak kesin bir şekilde yasaklanmış ve bu tür eylemlerin önlenmesi ve cezalandırılması istenmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'de sulh kökünden türeyen kelimelerle öncelikle barışa yönelik çalışma, iyilik ve ıslah için gayret gösterme, fesada karşı mücadele etme, erdemli davranma teşvik edilmiş ve bu şekilde çalışan kişiler övülmüştür.¹⁶

İslam hukukunda savaş ve şiddet değil, sulh hali esastır. Müslümanların ülkelerine ve değerlerine kastedilmediği, İslâm'ı tebliğ ve yaşama hürriyeti kısıtlanmadığı sürece barış esastır. Nitekim bu konuda Cenâb-ı Allah şöyle buyurmaktadır: “Artık onlar sizi bırakıp çekilir de sizinle savaşmazlar ve barış teklif ederlerse Allah onlara saldırmanıza izin vermez.”¹⁷ Allah, sizi, din konusunda sizinle savaşmamış, sizi yurtlarınızdan da çıkarmamış kimselere iyilik etmekten, onlara âdil davranmaktan men etmez. Şüphesiz Allah, âdil davrananları sever.”¹⁸ İslam'ın uluslararası ilişkilerde temel tavrı adalet, ahlak ve ahde vefa ilkelerine dayanır. Nitekim Hz. Peygamber'in, *Hilfî'l-fudûl Antlaşması*'ni özelemlerle anması¹⁹ toplumlar arası ilişkilerde barışa katkı sağlayacak adımların atılmasına verdiği önemi göstermektedir. Savaş ise İslam'a ve Müslümanlara yönelik tehlike ve engelleri bertaraf etmeyi amaçlayan bir tedbirdir. İslam tarihi boyunca yapılan savaşlar saldırganlık değil, meşru müdafaadır. Hudeybiye anlaşması döneminde İslam daha kuvvetle yayılmıştır. Müslüman toplumların yaptığı sulh anlaşmalarında temel amaç Müslümanların ortak yararlarının gözetilmesi, İslam'ın tebliğ ve yayılmasının sağlanması, neticede bütün dünyaya huzur, güven ve barış ortamının egemen olmasıdır. Müslümanların zayıf olması durumunda veya karşı tarafın İslâm'ı kabul etmesine yönelik ciddi ümidin bulunması halinde ve ancak Müslümanların maslahatı gereği barış antlaşması yapılabilir.²⁰

Medine'ye hicretten bir yıl sonra Hz. Muhammed s.a.v. Medineli Yahudilerle tarihi bir anlaşma yaptı. Tarihte bu anlaşma ‘Medine Vesikası’ adıyla bilinmektedir. Bu, gayrimüslimlerle İslam Peygamberinin yaptığı ilk anlaşmadır. Dünya, dini hoşgörü ve açık gönüllülüğe örnek olan böyle bir anlaşmayla gu-

¹⁵ Hucurât, 49/9-10.

¹⁶ “Sulh” maddesi, *Temel İslam Ansiklopedisi*, ed. H. Tuncay Başoğlu (Ankara: İSAM Yayınları, 2019).

¹⁷ Nisâ 4/90.

¹⁸ Mümtebine, 60/8.

¹⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 190, 193.

²⁰ “Sulh” maddesi, *Temel İslam Ansiklopedisi*, Ankara: İSAM Yayınları, 2019.

rur duyabilir. Dini itidal, hoşgörü ve asayiş üzerine kurulu anlaşma sayesinde gayrimüslimlere ve diğer farklı dinlere mensup kimselere aşağıdaki şu haklar tanınmıştır:

1. İki tarafın da dini korunup garanti altına alınacak.
2. Şehrin gayrimüslim halkına da siyasi ve dini haklar verilecek.
3. Medine'nin Müslüman ve gayrimüslim halkı, şehrin korunmasında ortak sorumluluk alacak.
4. Savaş ya da tehlike anında iki tarafın masrafları için eşit pay verilecek.²¹

Bu tarihi anlaşmayla ilgili William Meuir şöyle der: “Hz. Muhammed *s.a.v.* adeta mükemmel bir dahi ve siyaset bilimci olarak farklı düşünce ve dağınık haldeki insanları bir araya getirme konusunda büyük bir hüner ortaya koymuştu. O *s.a.v.* bir devlet ve toplum meydana getirme konusunda öyle başarılı olmuştu ki adeta beynelmilel bir yöntem ortaya koymuştu.”²² Nitekim Hz. Peygamber *s.a.v.* hicretin ardından Yesrib şehrinin adını “Medine” olarak değiştirmiştir. Ortak hazırladığı vesikayla sadece Müslümanların değil, orada yaşayan tüm inanç gruplarının can ve mal güvenliğini sağlamıştır.²³

Hz. Muhammed'in *s.a.v.* Medine döneminde Hudeybiye barış antlaşması adıyla bilinen tarihi bir olay yaşandı. Bu barışla ilgili olarak bazı tanınmış tarihçiler şöyle der:

“Bu öyle büyük bir fetihtir ki daha önce böyle muhteşem bir fetih nasip olmamıştı. Çünkü taraflar arasındaki savaştan dolayı iki tarafın mensupları bir araya gelemiyorlardı. Hudeybiye barış antlaşması yapıldığında ise savaş sona ermiş, barış tesis edilmişti. Önceden İslam'ı açıktan tebliğ edemeyen Müslümanlar artık İslam'ın hükümlerini açıktan uygulayıp tebliğ etmeye başlamışlardı. Nefret bitmiş, İslami meseleleri konuşma ve dile getirme fırsatı doğmuştu. Bunun sonucunda da Hudeybiye barış antlaşmasından başlayıp Mekke'nin fethine kadar İslam'a girenlerin sayısı öyle artmıştı ki İslam'ın doğuşundan o ana kadar Müslümanların sayısı bu denli artmamıştı.”²⁴

²¹ J.H Thomson, R.O Raischnar, *Islam and Modernization in the Arab World*, s. 271; Özkan, “Medine Vesikası”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/medine-vesikasi> (30.05.2020).

²² Ameer Ali, *The Spirit of Islam*, s. 58.

²³ Abdullah Acar, “İslam ve Batı Medeniyetinin Hak, Emanet ve Adalet Anlayışları”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47 (Konya, 2019), s. 298.

²⁴ Sani, Selahaddin, *Sîretü'n-Nebî*, s. 208.

Resûl-i Ekrem'den *s.a.v.* sonra dört halife de bu görevi sürdürmüştü. Nitekim Hz. Ebubekir Sıddık'ın *r.a.* halife olduktan sonra irad ettiği hutbe bu görevin sürdürüğüne parlak bir örnektir. Zira o hutbede şöyle buyurmuştu: “Ey insanlar! Sizin en iyiniz olmadığım halde başınıza geçirildim. Eğer görevimi gereği gibi yaparsam bana yardımcı olun. İşimi kötü yaparsam beni doğruya yöneltin. En kuvvetliniz; benim yanımda mazlumun hakkı kendisinden alınmaya kadar en zayıfınızdır. En zayıfınız da yanımda hakkımı zalimden alıncaya kadar en kuvvetlinizdir.”²⁵

Bütün bu örnekler İslam'da gerek toplumsal olayları, gerekse uluslararası problemleri çözmeye şiddete başvurmaksızın barış ve sulh yolunun tercih edilmesinin temel bir ilke olduğunu, özellikle zulüm ve zorbalığa karşı iç barışın sağlanmasında adalet ve şeffaflık prensibinin esas alındığını göstermektedir.

2.1. İslam ve Toplumsal Barış

Şiddeti doğuran sebepler arasında korku ve güvensizlik, zulüm ve baskı ortamında kalmak ve adalet duygusunun zayıflaması sayılabilir. Buna karşılık İslam'da insanın hem kendisini hem de başkalarını her türlü korku ve tehlikeye korumasına yönelik tedbirler alınmıştır. Başka bir deyişle, herkesin sükûn içinde hayatını adilce idame ettirebildiği ve kendi kabiliyetlerine göre gelişip ilerleme fırsatı bulabileceği bir toplum oluşturmak hedeflenmiştir. Bu şekildeki bir topluma, ‘barış toplumu’ denir. Bir kişi ya da toplum için barış, başkalarından gelecek korkudan fiziki, dini, ahlaki ve sosyal olarak emin olmak, huzur içinde yaşayıp, başkalarına da huzur vermek, şiddete yönelik eylemlerden uzak durmak, zulüm ve fesadın önüne geçmekle olur. Çünkü iç barışın bozulması, şiddet ve baskı, birey ve toplumun yaratılıştan gelen becerilerini gösterme imkân ve kabiliyetini ortadan kaldırır. Dolayısıyla gelişme ve ilerleme faaliyeti durur. Ancak bu hedefe ulaşmak için toplumsal adaletin sağlanması son derece önemlidir. Çünkü adalet, toplumda din, mezhep ayrımcılığı gözetmeksizin meşru hakların teminat altına alınabileceği kalıcı barışın garantörüdür.

İslam'ın toplum tasavvuru da temel olarak insana saygı, onur, haysiyet ve eşitlik ilkesine dayanır. Allah Teâla, insanı yarattığında meleklere Hz. Âdem'e *a.s.* secde etmelerini emrederek şöyle buyurdu: “*Hani meleklere, Âdem için saygıyla eğilin’ demiştik de İblis hariç bütün melekler hemen saygıyla eğilmişlerdi. İblis (bundan kaçınmış, büyüklük taslamış ve kâfirlerden olmuştu.*”²⁶ Yine Hz. Âdem'in iki oğlu Ha-

²⁵ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 5, s. 248.

²⁶ Bakara, 2/34.

bil'le Kabil kıssasında da haksızlıkların hukuk temelinde çözülememesi, dolayısıyla 'emin belde'nin ikame edilememesinin kökeninde, aslında haksızlık ve adaletsizliğin bulunduğu vurgu yapılır.²⁷

İslam, en başından itibaren, herkese iyi muamelede bulunma hükmü verirken şiddet doğuracak ayrımcılık, kötü muamele ve ahlaksızlıkları yasaklamış, insan onuruna aykırı hiçbir usul veya esas ortaya koymamıştır. İslam hukukunda hayatın her alanıyla ilgili hükümler mevcuttur. Akait, ibadet, muamele ve toplumla ilgili ortaya çıkan her durum için mutedil hudut ve kaideler belirlenmiştir. Görgü, ahlak ve iyi muamele o kadar önemlidir ki kendi milleti ve din kardeşine olduğu gibi başka dinlere mensup olanlara da aynı saygıyı göstermeye değer verir. Hatta bundan da öte, hayvanlara bile iyi muamelede bulunmayı gözetir. İşte bu merhamet, sosyal ilişkilerin gelişmesi ve iktisadi kalkınma için sağlam ve güçlü bir iradedir. Sosyal ilişkinin gelişimi, sadece iktisadi kalkınma için değil; toplumsal ilerleme, şiddetsizlik ve karşılıklı hoşgörü için de kilit öneme sahiptir.

2.1.1. İslam ve Müsamaha

İslam'ın bireysel ve toplumsal şiddetin önlenmesine yönelik aldığı tedbirlerden biri de müsamaha ve yumuşak huyluluğu temel bir prensip olarak ortaya koymasındır. Hoşgörünün sözlük anlamı; "Bir eylemi istisna olarak görmektir."²⁸ Arapçada hoşgörü için "Hilm, müsâmaha"²⁹ gibi kelimeler kullanılır. İngilizcede ise "Tolerance" kelimesi kullanılmakta olup³⁰ İngilizce sözlükte açıklaması şu şekilde yapılmıştır: "Eleştirmeden veya cezalandırmadan, insanların istediklerini yapmalarına, söylemelerine veya inanmalarına izin verme isteğine hoşgörü denir."³¹

Başka bir yerde İngilizcede hoşgörünün açıklamaları şöyle yapılmıştır;

1. Tüm insanların temel eşitliği (The basic equality of all human beings).
2. Evrensel insan hakları (Universal human rights).

²⁷ Acar, "İslam ve Batı Medeniyeti", s. 291.

²⁸ Nayyar Noor-ul Hasan Maulavi, *Noor-ul Lughat*, c. 2, s. 278.

²⁹ *Al Munjid, Arabi-Urdu*, "Hilm" maddesi.

³⁰ Ishfaq Ahmad, *Dictionary of Terms*, c. 3, s. 1758.

³¹ Longman, *Dictionary of Contemporary English*, s. 1748: "Willingness to allow people to do, say or believe what they want without criticizing or punishing them."

3. Temel düşünce, vicdan ve inanç özgürlüğü (Fundamental freedom of thought, conscience and belief).³²

Bir anlamda hoşgörü; tahammül gücü, sabır ve hilm (yumuşak huyluluk) demektir. Bu, topluma barış ve huzur ortamı getiren, huzursuzluk ve benzeri şeylerin büyümesine kesinlikle fırsat vermeyen bir sıfattır. Bu konuda Dr. Muzammil Siddiqui, hoşgörünün üçe ayrıldığından bahseder. O, şöyle der:

1. Aile fertleri, karı koca, ebeveynler ve çocuklar, kardeşler vb. arasındaki hoşgörü.
2. Toplum bireyleri arasındaki ve eğitim kurumları arasındaki görüş ve düşüncelere hoşgörü.
3. Müslümanlar ve diğer inanç grupları arasındaki hoşgörü (inançlar arası ilişkiler ve hayırda işbirliği).³³

İslami hükümler, hoşgörü ve sosyal ilişkileri geliştirmenin bu üç şekli hakkında mükemmel bir rehberlik yapmaktadır. Şurası bir gerçek ki İslam hukuku temel insani gelişim özellikle de toplumsal gelişim için fırsatlar sunan, ekonomi güvenliği ve dini özgürlüğü savunur. İslam sadece bu hakları teslim etmekle kalmaz, beraberinde şiddetsizliği de öğütler.

İslam düşüncesinde şiddete karşı tedbirler arasında bütün insanları insan olmak bakımından kardeş görme anlayışı da sayılabilir. Nitekim İslam'da Müslümanların kendi aralarında birlik, beraberlik ve kardeşlik içinde olması esas olduğu gibi, diğer inanç gruplarıyla ilişkileri de temel olarak barış esasına dayanır. İslam tarihi sürecinde âlimler tarafından yapılan çalışmalar sayesinde Müslümanların diğer toplumlarla ilişkileri keyfiliğe bırakılmayarak ahlâkî ve hukukî değerlere bağlı bir sistem getirilmiştir.

Müslümanın diğer din mensuplarıyla ilişkilerinde temel yaklaşım hemcinsi olmak bakımından insan kardeşliğidir. Bunun toplumsal ilişkilerdeki karşılığı ise barıştır. Kur'an-ı Kerim Nisâ suresinin ilk ayetinde, tüm insanların Âdem ve Havva'nın çocukları olarak "kardeş" olduklarını hatırlatır. Hz. Peygamber de "Bütün insanlar Allah'ın ailesidir"³⁴ buyurmaktadır. Kur'an'da açıklandığı üzere bütün etnik gruplar Âdem ve Havva'dan gelip her bir soy bu ikisinde

³² Donald E. Smith, *Religion and Political Development*, s. 681.

³³ Siddiqui, Muzammil H, *Spirit of Tolerance in Islam*, s. 289.

³⁴ Ebû Ya'lâ, *el-Müsned* (nşr. Hüseyin Selim Esed), Dimaşk 1404/1984, VI, 65, 106, 194.

birleşmektedir.³⁵ Bu yaratılış gerçekliği, bütün insanları aynı ontolojik düzlemde buluşturan ve insanın şerefini insanlığından aldığı belirleyen bir özelliğe sahiptir.³⁶

Bir insanın hemcinsleriyle münasebetlerinde yakınlık derecesine göre bir kardeşlik hukuku ve sorumluluk doğmaktadır. Nitekim her insan yeryüzünde diğer insanlar üzerinde sadece insan olmaktan doğan bazı temel haklara sahiptir. İslâm'a girmişse ona bir de Müslüman kardeşlik hakkı eklenir. Ayrıca akrabalık söz konusuysa onun da getirdiği haklar vardır.³⁷ İnsanlık ailesinin fertleri olarak her insan dünyanın herhangi bir yerinde yaşayan insan kardeşlerinin temel insani haklarının karşılanması hususunda din, ırk ya da bir başka ayırım yapmaksızın onların yardımına koşmakla yükümlüdür.

Bu konuda ayrımcılık bizzat Kur'an-ı Kerim tarafından yasaklanmıştır. Rivayete göre Hz. Peygamber'in Yahudi, Hıristiyan ve müşrikler yerine yardım ve sadakaların sadece Müslümanlara verilmesini istemesi üzerine şu ayet nazil olmuştur: "*Ey Peygamber! Onları hidayete erdirmek senin üzerine bir borç değildir. Zira ancak Allah dilediğini hidayete erdirir. Hayır olarak ne harcamada bulunursanız bu kendi yararınızdır. Yapacağımız hayırları ancak Allah'ın rızasını kazanmak için yapmalısınız. Çünkü yapacağımız her iyilik size olduğu gibi geri dönecek ve size asla haksızlık yapılmayacaktır.*"³⁸ Bu ayetin inişinden sonra Hz. Peygamber s.a.v. bu talebinden vazgeçmiş ve Müslümanlar kendileriyle aynı inancı paylaşmayan muhtaç insanlara yardıma devam etmişlerdir.³⁹ Hz. Peygamber s.a.v., kendisine ve Müslümanlara her türlü eziyeti yapmış olan Mekke müşriklerin kıtlık çektiklerini öğrenir öğrenmez fakirlerine dağıtılmak üzere 500 dinar para göndermiş,⁴⁰ yine bir kıtlık hadisesinde Mekke'de müşriklerin lideri konumunda bulunan Ebû Süfyan'a hediye olarak yüklü miktarda hurma göndermiştir.⁴¹

Şiddetin doğmasını önlemeye yönelik hükümlerden biri de İslâm'da gerek milletlerarası gerek toplumsal alanda karşılıklı iyi ilişkilerin esas alınmasıdır. Dinî, etnik ve kültürel farklılıklara açık bir toplum yapısı öngörülmüş, Müs-

³⁵ Hucurât, 49/13.

³⁶ Köse - Şimşek, "Sosyal Münasebetler", *İslam'ın Ortayolu*, s. 346-347.

³⁷ Beyhakî, *Şu'abü'l-İmân* (nşr. Abdülalî Abdülhamid Hâmid), Riyad 1423/2003, XII, 105.

³⁸ Bakara 2/272.

³⁹ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, II, 401, nr. 10398, 10399. Ayrıca bk. Ebû Ubeyd, *el-Emvâl*, s. 605; İbn Zenceveyh, *el-Emvâl*, s. 572; Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I, 461.

⁴⁰ Serahsî, *Şerhu's-Siyer'l-kebir*, I, 70; a.mlf., *el-Mebsût*, X, 92; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, II, 67; V, 420; Muhammed Hamidullah, "Hudeybiye, *DiA*, XVIII, 298.

⁴¹ Serahsî, *Şerhu's-Siyer'l-kebir*, I, 70; IV, 76; a.mlf., *el-Mebsût*, X, 92.

lûmanlara karşı düşmanca davranışlar içinde bulunmadıkça gayrimüslimlerle ilişkilerde barış esas alınmıştır. Bundan dolayı İslâm âlimleri küfre, küfrün tezahür, işaret ve sembollerine saygı ve sevgiye delâlet etmeyen her türlü insanî ilişkiyi prensip olarak mubah saymışlardır.⁴²

Allah'a ve Müslümanlara düşman olan kişilerle dost olmak ve onlara sevgi beslemek caiz değildir. Nitekim Cenâb-ı Allah şöyle buyurmaktadır: “*Ey inanlanlar! Benim de düşmanım, sizin de düşmanınız olanları dost edinmeyin. Onlar, size gelen gerçeği inkâr etmişken, onlara sevgi gösteriyorsunuz; oysa onlar, Rabbiniz olan Allah'a inandığımızdan ötürü sizi ve Peygamberi yurdunuzdan çıkarıyorlar.*”⁴³ Ancak bu şekilde düşmanlık yapmayanlara iyi davranmakta bir sakınca yoktur. Nitekim şu ayette bu açıkça ifade edilmiştir: “Allah, sizinle din uğrunda savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayanlara iyilik yapmanızı ve onlara âdil davranmanızı yasaklamaz. Çünkü Allah, adaletli olanları sever.”⁴⁴ Zikredilen ayetle ilgili, İbn Kesîr (ö. 774) *Sahîh-i Buhârî*'yi kaynak göstererek Hz. Esmâ bt. Ebî Bekr'in rivayetini şöyle nakleder; “Mekkeli Kureyşlilerle [Hudeybiye barış anlaşması] yapıldıktan sonra annem [benimle görüşmek için] geldiğinde, Resûl-i Ekrem'in *s.a.v.* huzuruna giderek: “Yâ Resulallah! Annem geldi ve benimle görüşmek istiyor. Onunla görüşebilir miyim?” diye sordum. “Evet! Annene sılayı rahimde bulun” buyurdu.”⁴⁵ Bu hadisten de anlaşılacağı üzere, Müslümanlarla savaşmamış ve onları yurtlarından çıkartanların arasında yer almamış olan kâfirlere iyilikle muamelede bulunmak, güzel davranmak ve adil olmak emredilmiştir. Yine bu konuda Muftî Mohammad Shafi [ö. 1396/1908] şöyle der: “Her kâfire adaletle muamelede bulunmak gerekir. Bu konuda zimmi kâfir, anlaşılmalı ülke vatandaşı (musalih) kâfir ve düşman olan harbi kâfir hepsi eşittir. Ayrıca, İslâm'da hayvanlara bile adaletle muamelede bulunmak vaciptir; zira onlara taşıyabileceklerinden fazla yük yüklenmez.”⁴⁶

Hz. Peygamber'in *s.a.v.* “*Allâh'ın helâlini haram, haramını da helâl kılmadıkça Müslümanlar şartlarına (verdikleri sözlere) bağlıdırlar*”⁴⁷ hadisi günümüz Müslümanları için temel kriteri öngörmektedir. Esasen bu Kur'ân-ı Kerim'in ısrarla üzerinde durduğu ve bugün devletler hukukunun en esaslî prensibini oluşturan

⁴² Ahmet Özel, “Gayrimüslim”, *DİA*, XIII, 423.

⁴³ Mümtehin, 60/1.

⁴⁴ Mümtehin, 60/8.

⁴⁵ İbn Kesîr, c. 2, s. 189.

⁴⁶ Mohammad Shafi, *Ma'ârifu'l-Qur'an*, c. 8, s. 406.

⁴⁷ Mâlik, *el-Muvatta'*, “Husnû'l-huluk”, 8; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, II, 381; Buhârî, “İcâre”, 15; Ebû Dâvûd, “Akdiye”, 12; Tirmizî, “Ahkâm”, 17.

“*ahde vefâ*” ilkesinin de bir gereğidir.⁴⁸ Bu kişilere kötü söz, gıybet gibi davranışlarla eziyet ederek manevî şiddet uygulamak, onlara Allah ve Resulü tarafından verilmiş güveni zayıf ettirir. Buna bağlı olarak küfrün alametlerini tazim etmemek şartıyla her konuda onlara iyi davranmak bir insanî görevdir.⁴⁹

Yine şiddetin ortaya çıkmadan önlenmesine yönelik olarak iyi ilişkiler geliştirme bağlamında gayrimüslimlere yeri geldiğinde anladıkları dilden selam vermek, verdikleri selamı almak bir görev sayılmıştır. Örneğin sahâbenin ileri gelenlerinden Abdullah b. Mes'ûd yol arkadaşlığı yaptığı bir Hıristiyan'dan ayrılırken kendisine selam vermiş, soranlara da “selam arkadaşlık hakkıdır” diye cevap vermiştir.⁵⁰ Hz. Peygamber, eşi Hz. Âişe'yle giderken karşılaştığı bir grup gayrimüslim, kelime oyunuyla selam verir gibi davranıp “es-Selamu aleykum / selam size” yerine “es-Sâmu aleykum / Allah belanızı versin” dediklerinde çok sinirlenen Hz. Âişe: “Allah sizin belanızı versin, lanet size” diye karşılık verince Hz. Peygamber: “Yavaş ol, kabalık yapma Yâ Âişe! Allah her konuda yumuşak ve nazik olmayı sever” buyurmuştur. Bunun üzerine Hz. Âişe: “Yâ Resûlallah! Ne dediklerini duymuyor musun?” deyince: “Evet duydum ve ben de onlara: “ve aleyküm / size” de diye cevap verdim, buyurmuştur. Ümmetine de böyle durumlarda “ve aleyküm” deyin geçin buyurmuştur.⁵¹ Yoksa iyi niyetli insanlara her zaman iyilik dilemek Müslümanın görevlerindedir.⁵² Özellikle hadislerde gayrimüslimlerle karşılaşıldığında selama önce başlanılmamasına dair ifadelerin sebebinin bu husus olduğu düşünülebilir.⁵³

Din ve vicdan hürriyetine saygı içeren hükümler de İslam'da şiddetin önlenmesine yönelik tedbirler olarak görülebilir. Nitekim Medine'ye kendisini ziyarete gelen Necran Hıristiyanlarının ayın yapmak için yer talep etmeleri üzerine Hz. Peygamber'in *s.a.v.* mescidi tahsis etmesinden⁵⁴ anlaşıldığı kadarıyla Müslümanların kendilerine ihtiyaç olduğu durumlarda Ehl-i kitabın din ve vicdan özgürlükleriyle ilgili sıkıntılarına yardımcı olmaları da bir insanlık borcudur. Nitekim Müslümanların da kilise ve havralarda namaz kılmaları

⁴⁸ Mâide, 5/1; İsrâ, 17/34; Müminûn, 23/78; Meâric, 70/32.

⁴⁹ Karâfi, *el-Furûk*, III, 16-17. Detaylı bilgi için bk. Köse - Şimşek, “Sosyal Münasebetler”, *İslam'ın Ortayolu*, s. 340-360.

⁵⁰ Ebû Yûsuf, *el-Âsâr*, s. 211; ayrıca bk. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 259.

⁵¹ Buhârî, “Edeb”, 35, 38, “Cihâd”, 98, “İsti'zân”, 22, “De'avât”, 59, 63; Müslim, “Selâm”, 10-13, “Edeb”, 9; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 138; İbn Mâce, “Edeb”, 13.

⁵² Rahmân, 55/60.

⁵³ Müslim, “Selâm”, 14; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 138; Tirmizî, “İsti'zân”, 12; İbn Mâce, “Edeb”, 13.

⁵⁴ İbn Hişam, *es-Sîretü'n-nebevîyye*, II, 507.

caizdir. İslâm'ın güzelliğini göstermek bakımından onlarla güzel ilişkilerde bulunmak Müslümandan talep edilen bir durumdur. İslam'a yönelik terör ve şiddet gibi karalama kampanyalarının yapıldığı günümüzde ise böyle nezaket içeren davranışlara daha da ihtiyaç vardır.⁵⁵

Muhammed Takî Osmânî, bu konuda şöyle der: “İslam, fitri bir dindir. Ufuk açıcı herhangi bir düşünceye kısıtlama getirmez. Aksine bu düşünceyi bazı yerlerde hoş (müstahsen) olarak görür ve teşvik eder.”⁵⁶ İslam, kâinata, huzuru, barışı, insana saygıyı öğreten evrensel ve mükemmel bir dindir. İslam'ın gözünde, bütün insanlar ayırım ve imtiyaz göstermeksizin saygıyı hak etmektedir. Hoşgörüsüzlüğe ve aşırılığa asla yer vermez. Bu konuda Ebu'l-Hasan Ali En-Nedvî şöyle der: “İslam, insanlığın büyük kulesini yükselterek, tarafsızlığın, barış ve huzurun, itidal üzere olmanın temelini öyle bir atar ki üzerinde İslam'ın mükemmel binası dimdik durur. İslam'ın emir ve yasakları kâinattaki bütün mahlûkat içindir. İslam ümmetinin Rabbi, herkesin Rabbidir. Onun en yüce şanı, Rahman, Rahim ve Gafur (kusurları örten) olmasıdır.”⁵⁷

Son nebi Hz. Muhammed *s.a.v.* sırf tahammül, anlayış, hilm, hoşgörü ve sabrı tavsiye etmekle kalmamış, kendisi bizzat amel ederek *üsve-i hasene* (güzel bir örnek) olarak sabrın, tahammülün, hoşgörünün, affediciliğin, ılımlı olmanın, eşitliğin, barış ve huzuru hâkim kılmanın, itidal üzere olmanın ve aydın görüşlülüğün örneklerini sergilemiştir.⁵⁸ İnsanların kırıncı konuşmaları, kötü muameleleri ve şiddetli eziyetlerine rağmen Hz. Muhammed *s.a.v.* onlara kin beslemedi ve korku salmadı. Bu dayanma gücü onun sadakatının büyük bir örneğidir. Onun bu mükemmel yönünü gören Yahudilerin ileri gelenlerinden din bilgini Zeyd b. Sa'ne el-İsrâîlî (ö. 9/630) Müslüman olmuş, Tebuk gazvesinde şehit düşmüştü.⁵⁹

Düşmandan intikam almak, insanın fitratı gereği olduğu halde, Hz. Muhammed *s.a.v.* özellikle evini basanlara, evini ve barkını terk etmeye mecbur bırakanlara, sevdiklerinin kanını dökenlere kötü bir şey dememişti. Dünyada böyle davranan ondan başka bir örnek gösterilemez. Çünkü Mekke'nin fet-hinde Hz. Sa'd b. Ubâde: “اليوم يوم الملحمة” Bugün intikam günüdür” dediğinde,

⁵⁵ Kôse - Şimşek, “Sosyal Münasebetler”, *İslam'ın Ortayolu*, s. 358.

⁵⁶ Taqî Usmani, *İslami Ma'ashara Mein Jiddat Pasandî Ki Hudud*, s. 7.

⁵⁷ Nadwi, *Nabi-e-Rahmat*, s. 6.

⁵⁸ Muhammad Sani, *Rasool-e-Akram Aur Rawadari*.

⁵⁹ Maududi, *Al Jihād fi'l-Islam*, s. 24.

Resûl-i Ekrem *s.a.v.* de: “Hayır! Hayır!. *اليوم يوم الرحمة* Bugün merhamet günüdür” buyurmuştu.⁶⁰

Kendisi Sih inancına mensup olan biyografi yazarı G. Singh Dara, Mekke'nin fethinde Hz. Muhammed'in *s.a.v.* merhameti konusunda yorum yaparken der ki: “Resulullah *s.a.v.* kendisinin canına kast edenlerin, amcasının ciğerini çıkarıp ciğneyenlerin hepsini affetmişti, hem de kati olarak. Dünya tarihinde katliam olduğunu duymuştuk; ancak katillerin affedildiğini duymamıştık.”⁶¹

Hz. Peygamber dönemi sonrasında da halifelerin şiddet doğuracak eylemlere karşı tedbirler aldıkları görülmektedir. Örneğin birinci halife Hz. Ebu-bekir *r.a.*, Şam bölgesine ordu gönderirken ordu komutanına hitaben şöyle dedi: “Sen, kendini Allah'a ibadet etmeye adanmış topluluk göreceksin. Onları bu itikatlarıyla baş başa bırak. Sana on şey tavsiye ediyorum. Kadınları, çocukları, yaşlıları öldürme. Meyveli ağaçları kesme. Mamur yerleri tahrip etme. Koyun ve develeri sadece yemek için kes. Hurmalıkları yakma. Ganimete ihanet etme. Korkaklık gösterme.”⁶² Bu konuda ikinci halife Hz. Ömer'in *r.a.* yönetimini en gelişmiş toplumun oluşmasına örnek olarak gösterilebilir. O, fethedilen ülkelerdeki gayrimüslim halka karşı cömertçe ve hoşgörülü davranmıştı. Nitekim Hz. Ebu Ubeyde'nin *r.a.* komutasında Şam fethedildiğinde Ebu Ubeyde *r.a.* oranın halkıyla şöyle bir anlaşma yapmıştı: “Onların kiliseleri ve manastırları korunacak; kendi bayramlarını kutlamalarına izin verilecek.” Hz. Ömer *r.a.* bu anlaşmadan sonra valilerine mektup göndererek zulmetmemelerini, zarar vermemelerini, mallarına el koymamalarını, anlaşmanın şartlarının tümüne riayet etmelerini istemişti.⁶³ Mısır fethinde Amr bin As *r.a.* savaş acılarını unutmuş, oranın Hristiyanları kendisini evlerine davet ettiklerinde beraberindekilerle birlikte davete icabet etmiş, sonra da karşılık olarak onlara davette bulunmuştu.⁶⁴

Hz. Ömer'in *r.a.* hayatının son demlerinde söylediği ve önem atfettiği konuların başında şu da vardı: “Benden sonraki halifeye bu gayrimüslimlerin hakkı konusunda vasiyetim odur ki onlarla yapılan anlaşmalar yerine getirilsin ve onların canlarını ve mallarını korumak için cenk etmek gerekirse bunda tereddüt

⁶⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, c. 5, s. 256.

⁶¹ G. Singh Dara, *Rasool-e-Arabî*, s. 118.

⁶² Siddiqui, *Asr-e Hazir Ke Taqaze Aur İtidal Pasand Ma'ashara*, s. 101-102.

⁶³ Nomani, Shibli, *al-Farooq*, c. 1, s. 140.

⁶⁴ Bkz. *a.g.e.*, c. 2, s. 145.

edilmesin ve onlara kaldıramayacakları sorumluluk verilmesin.” Hz. Ömer *r.a.* döneminde birçok yerde Müslümanlar galip gelerek hâkimiyet kurmuşlardı ve halifenin vefatına kadar bu sistem güzel bir şekilde işlemişti. Hiçbir başıboşluk ve isyan çıkmamıştı. Ancak Halife Ömer’in *r.a.* vefatından sonra bazı yerlerde isyan ve itaatsizlik baş göstermeye başlamıştı. Nitekim Ermenistan’da onun vefatından sonra isyan başladıysa da bu isyan hareketi, İslam ordusuyla başa çıkamamıştı.⁶⁵

Bu konuda Rais Ahmad Jafari, kitabında şöyle der: “Hz. Osman *r.a.* döneminde Ermenistan’da isyan başlayınca, Halife Osman *r.a.* Şam valiliğine atanan Muaviye b. Ebû Süfyan’a *r.a.* emir vererek kendisinden Ermenistan’a gitmesini istedi. Muaviye *r.a.*, Hz. Mesleme el-Fihri liderliğinde altı bin kişiden oluşan ordusuyla bölgeye doğru yola koyuldu. Şehre ulaştıktan sonra oranın halkı hemen cizye vermeyi kabul edeceklerini bildirdi ve böylece onlar ne köleleştirildi ne de öldürüldü. Aksine canları bağışlandı.”⁶⁶

Yukarıda bahsi geçen rivayetlerden de anlaşıldığı üzere; nasıl ki Resulullah *s.a.v.* bağışlayıcı olmanın ve hoşgörünün emsalsiz örneklerini sunduysa aynı şekilde dört halife de onun izinden giderek, hoşgörünün, sulhun ve barışın numunelerini göstermişlerdir. İşte bu nedenle, bahse konu bu bölgelerde, İslam toplumu, ister dini olsun, ister siyasi, ister ekonomik ya da sosyal ve kültürel her alanda gelişmesini sürdürmüştür. İnsanlık onuruna saygı, bir kültürün, medeniyetin, kültürel, manevi ve fıkri gelişmenin itici gücüdür ve bu olmadan bir toplum ilerleyemez. Çünkü bir dinin ve toplumun tüm kurumları ne kadar önemli olursa olsun insana gerektiği gibi onur ve haysiyeti vermeyen toplumun ilerleme yoluna girmesi mümkün değildir. Bütün insanlar kendi aralarında eşittir. Kimsenin başkasına üstünlük kurmaya hakkı yoktur. Üstünlük takvadadır. Allah’tan en çok korkan, onun katında en üstün olandır. Kur’an-ı Kerim’de bu hakikat hakkında şöyle buyruluyor: “*Ey insanlar! Şüphe yok ki, biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık ve birbirinizi tanımanız için sizi boylara ve kabilelere ayırdık. Allah katında en değerli olanınız, O’na karşı gelmekten en çok sakınmanızdır. Şüphesiz Allah hakkıyla bilendir, hakkıyla haberdar olandır.*”⁶⁷

Yukarıdaki örneklerin de işaret ettiği üzere İslam’da şiddetin henüz ortaya çıkmadan önlenmesine yönelik birçok tedbir alınmıştır. Örneğin İslam, insanlara birbirlerine saygı göstermelerini, tanışıp anlaşmalarını tavsiye etmiştir.

⁶⁵ Bushra Big, *Khulafa-e Rashideen Ki Mazhabi Rawadari*, s. 245.

⁶⁶ Jafari, Rais Ahmad, *Islam Aur Rawadari*, c. 2, s. 313-314.

⁶⁷ Hucurât, 49/13.

Bütün insanları Allah'ın yarattığını açıklamıştır. Şiddete karşı Allah'tan korkmayı öğütlemiştir. Yine insan, yaratılmışların en şerefliisi olarak kabul edilmiş, ona saygı gösterilmesi gerektiği tavsiye edilmiştir. Şiddetsiz bir toplum hedefine ulaşmak için aşağıdaki şu hususlara da riayet etmek gerekir:

2.1.2. İslam ve Nezaket

İslam'da güç kullanarak tahakküm kurmak suretiyle haksız otorite kurmak olan kibir ve ucub yasaklanmış, onun yerine nezaket ve alçak gönüllülük övülmüştür. Yine bir şiddet çeşidi olan bencillik kınanmış ve yerine diğerkâmlık öğütlenmiştir. Kur'an-ı Kerim'de bütün insanlarla nazik konuşulması yönünde telkinde bulunularak şöyle buyrulmuştur: “*İnsanlara güzel söz söyleyin.*”⁶⁸ Aynı şekilde, Allah Teâla, Hz. Musa a.s. ile Hz. Harun'u a.s. Firavun'a göndererek, onunla güzellikle konuşmalarını emretmiş ve şöyle buyurmuştu: “*Ona yumuşak söz söyleyin. Belki öğüt alır yahut korkar.*”⁶⁹ Ayet-i kerimede, Allah Teâlâ, seçkin kullarını ve nebilerini azılı kâfir ve kibirli bir insanın yanına göndererek, onunla yumuşaklıkla konuşmalarını emretmişti. Son derece kibirli bir kimseye karşı böyle yumuşaklıkla konuşmak emrediliyorsa, diğer insanlara karşı nezaketle konuşmanın ne kadar önemli olduğunu düşünmek gerekir. İslami hükümlerde, insanlarla konuşurken son derece nezaketli ve yumuşak üslup benimsemek gerektiği telkin edilmiştir.

2.1.3. İslam ve Bağışlayıcı Olmak

İslam'da şiddeti önlemeye yönelik tedbirler arasında affedicilik de sayılmaktadır. Bağışlayıcı olmanın anlamı; kötülük yapan birisinden intikam almamak, aksine Allah rızasını kazanmak için onu bağışlamaktır. İslam'ın emirlerinde bağışlayıcı olmanın sınırları belirlenmiştir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de bunun sınırı konusunda tekrar tekrar telkinde bulunulmuştur. ayet-i kerime şöyle buyurulmuştur: “*Sen af yolunu tut, iyiliği emret, cahillerden yüz çevir.*”⁷⁰ Başka bir ayette şöyle geçmektedir: “*...Onlar affetsinler, vazgeçip iyi muamelede bulunsunlar. Allah'ın sizi bağışlamasını arzu etmez misiniz? Allah, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.*”⁷¹ Bağışlama sayesinde toplumda bir huzur ortamı olur. Bir kimse bir hata yaptığı zaman onu affetmek yüceliktir. Böylelikle onun gönlü kazanılmış olur. Bu hakikat bir ayeti kerimede şöyle geçmektedir: “*İyilikle kötülük bir olmaz. Kötülüğü*

⁶⁸ Bakara, 2/83.

⁶⁹ Ta-Ha, 20/44.

⁷⁰ A'raf, 7/199.

⁷¹ Nûr, 24/22.

*en güzel bir şekilde sav. Bir de bakarsın ki, seninle arasında düşmanlık bulunan kimse sanki sıcak bir dost oluvermiştir.*⁷² Tecrübelerle de sabit olduğu üzere, bir kimsenin hatası affedilirse, onun kalbinde mutlaka kendisini affeden kişiye karşı bir muhabbet doğar. Dolayısıyla affetmekle toplumda nefretler muhabbetlere dönüşür ve böylece toplum sükûnet ve muhabbet beşiği haline gelir.

2.1.4. İslam ve Sıla-i Rahim

İslam'da akrabayı koruyup gözetmek (sıla-i rahim) emredilerek, bunun ih-mali durumunda ortaya çıkacak dedikodu gibi manevi şiddete maruz kalın-masının önüne geçilmiş olunmaktadır. Yani insanın, akrabalık bağı olan kim-selere iyi şekilde muamelede bulunmasına, onların sevinç ve kederlerine ortak olmasına, ihtiyaç anında onların yardımına koşmasına iyi ilişkileri geliştirecek ve aleyhte davranış ve düşüncelerin önüne geçecektir. Kur'an-ı Kerim'de bir-çok yerde akrabayı gözetmek emredilmiş; akrabalık bağı koparanlar şiddetle uyarılmıştır ve böyle kimselerin, kıyamet gününde Allah Teâlâ'nın rahmetin-den uzak kalacakları ifade edilmiştir. Nitekim bir yerde şöyle buyurulmuştur: *"Onlar, Allah'ın riâyet edilmesini emrettiği haklara riâyet eden, Rablerine saygı besleyen ve kötü hesaptan korkanlardır."*⁷³ Aynı şekilde, başka bir yerde Allah Teâla akrabalara hakkını verme konusunda şöyle buyurmuştur: *"Öyle ise akrabaya, yoksula ve yolcuya hakkını ver. Bu, Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak isteyenler için daha hayırlıdır. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir."*⁷⁴ Akrabalık hakkını vermektan maksat, onları gözet-me, sevinç ve kederlerine ortak olma, her zorluklarında olabildiğince onlara yardım etmektir. Bunun aksine her kim akrabalık bağı koparırsa Allah Teâlâ da onu kendi rahmetinden uzak tutar. ayet-i kerimede şöyle buyurulmuştur: *"Allah'a verdikleri sözü, pekiştirilmesinden sonra bozanlar, Allah'ın korunmasını emrettiği şeyleri (akrabalık bağlarını) koparanlar ve yeryüzünde fesat çıkaranlar var ya; işte lânet onlara, yurdun kötüsü (cehennem) de onlarıdır."*⁷⁵

2.1.5. İslam ve Adalet

İslam, adalet düşüncesini yerleştirerek şiddeti oluşturacak ortamların önü-nü almak istemiştir. İslam dini, her türlü taassubu yenerek, mazluma yardım etmeyi dini ve ahlaki bir görev olarak görmüştür. Eğer bir kimseye olan yakın akrabalık, başkasına zulüm olarak yansıyacaksa, İslami hükümlere göre, bu

⁷² Fussilet, 41/34.

⁷³ Ra'd, 13/21.

⁷⁴ Rûm, 30/38.

⁷⁵ Ra'd, 13/25.

zulmü durdurmak gerekir. Haklı da olsa haksız da olsa mutlaka akrabanın tarafını tutmak diye bir şey söz konusu değildir. Aksine, daima hakkın yanında olmak gerekir. Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyrulur: “*Ey iman edenler! Kendiniz, ana babanız ve en yakınlarınızın aleyhine de olsa, Allah için şahitlik yaparak adaleti titizlikle ayakta tutan kimseler olun. (Şahitlik ettikleriniz) zengin veya fakir de olsalar (adaletten ayrılmayın). Çünkü Allah ikisine de daha yakındır. (Onları sizden çok kayırır.) Öyle ise adaleti yerine getirmede nefsinize uymayın. Eğer (şahitlik ederken gerçeği) çarpırsanız veya (şahitlikten) çekinirseniz (bilin ki) şüphesiz Allah, yaptıklarınızdan hakkıyla haberdardır.*”⁷⁶ Ayrıca zalimin elinden tutup onu zulümden vazgeçirmek de emredilmiştir: “...*Eğer biri ötekine karşı haddi aşarsa, Allah'ın buyruğuna dönünceye kadar haddi aşan tarafa karşı savaşın...*”⁷⁷ Eğer bir kimse başka birine zulmetmekten vazgeçmezse, gücü yeten kişi, zulmü durdurmak için onunla savaşmalıdır.

3. Sonuç

Genel olarak bakıldığında şiddet; sertlik (*unf*), saldırgan tutum, katı ve kaba davranış, bedene, düşünceye veya eylemlere karşı zor uygulama, bedensel zedelenmeye neden olma, kişisel özgürlüğü zorla kısıtlama, kontrolsüz güç kullanma, doğal sürece keyfi karşı gelme gibi anlamlara gelir. Şiddet bir anlamda haksız ve hukuksuz bir eylemdir. Ancak her güç kullanımı şiddet kapsamına dâhil edilemez. Hukuk sisteminin suç saydığı fiile müeyyide uygulama hakkı vardır. Aynı şekilde temel mesajı adaletin sağlanması ve insanların maslahatının gerçekleştirilmesi olan Kur'an hükümleri aynı zamanda meşru çerçevede cihad ve bazı suçlara bedenî cezalar da öngörmüştür. Hukuk tarafından tanınan, meşru amaçlara yönelik, toplumsal kabul görmüş ve kamusal yetki kaynaklı eylemleri şiddet kapsamında görmek doğru değildir. Meşru sınırları aşan güç kullanımını ancak şiddet olarak kabul etmelidir. Nitekim İslâm özü itibarıyla şiddet içermez; burada önemli olan dini metinlerin kötüye kullanılmasının sebeplerini doğru bir şekilde tespit etmenin ve engellemenin yollarını bulmaktır.

Müslümanların kendi aralarında birlik, beraberlik ve kardeşlik içinde olması esas olduğu gibi, diğer inanç gruplarıyla ilişkileri de temel olarak barış esasına dayanır. Ayrıca İslam devletlerarası hukukunda da sulh hali esastır. İslam'da, sulh ve sükûnu ihlal edip bozgunculuk yapmak kesin bir şekilde yasaklanmış ve bu tür eylemlerin önlenmesi ve cezalandırılması istenmiştir. Bir insanın hemcinsleriyle münasebetlerinde yakınlık derecesine göre bir kardeşlik hukuku

⁷⁶ Nisâ, 4/135.

⁷⁷ Hucurât, 49/9.

doğmaktadır. Nitekim her Müslüman yeryüzünde diğer insanlarla insan olmak bakımından kardeş; Müslümanlarla din kardeşi ve akrabalarıyla ise nesep yönünden kardeştir. Her bir kardeşliğin getirdiği sorumluluklar bulunmaktadır. Çünkü diğer insanların derecelerine göre onun üzerinde haklar vardır.

Devletin temel görevi barış ve huzuru hâkim kılmak ve bireylerin can ve mallarını korumak için pratik adımlar atarak bu güven ortamını mümkün olduğunca tesis etmektir. Vatandaşların onur ve itibarını, canını ve malını korumak için kötülüğe yol açan her kapıyı kapatmak da devletin temel görevleri arasındadır. Kimi durumlarda sadece uyarı ve nasihat yeterli gelmeyince fitne ve fesadı ortadan kaldırmak için kuvvet kullanılır. Karar mekanizması belirleyici bir rol oynar. Nitekim İslam, fitne, fesat, zulüm, işkence, cinayet, adaletsizlik ve kötülüğü bitirmek ve asayişi hâkim kılmak için bir ceza sistemi getirmiştir. İslam, toplumun her bireyini başkalarının elinden ve şiddetinden korumak için kapsamlı ve yerinde koruyucu önlemlerle ilgili hükümler ortaya koymuştur.

İslam sadece barışçıl bir din olmakla kalmaz; aynı zamanda barışın sürdürülebilir olmasında ısrar eder ve dünya genelinde sadece şiddet ve zulmü kınamakla yetinmez; hoşgörü ve kardeşliği de telkin eder. Din ve mezhep ihtilafı kesinlikle başkasını katletmenin ve malını gasp etmenin nedeni olamaz. Hangi dinden olursa olsun bir insana zulmetmek, ister cinayet işleyerek olsun, ister eziyet ederek, ister yalan ve itham şeklinde olsun, bunların hepsi menedilmiştir ve haramdır.

Kaynakça

- Acar, Abdullah, “İslam ve Batı Medeniyetinin Hak, Emanet Ve Adalet Anlayışları”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 47, Konya, 2019.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, *el-Müsned (Mevsû‘atü’s-Sünneti’l-Kütübi’s-Sitte ve Şurühihâ İçinde)*, İstanbul 1413/1992, I-VI.
- Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned (Mevsû‘atü’s-Sünneti’l-Kütübi’s-Sitte ve Şurühihâ İçinde)*, İstanbul 1413/1992, I-III.
- Al Munjid, *Arabi-Urdu*, Darul Ishaat, Karaçi, 1994.
- Ameer Ali, *The Spirit Of Islam*, Elm-O-Erfan Publishers, Karaçi, 1969.
- Apaydın, H. Yunus, *Din ve Fıkah Yazıları*, İstanbul: Hacıveviszâde Vakfı Yayınları, 2018.
- Bağlı, Mazhar, “Modern İnsanın Kâbusu: Şiddet”, IV. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri 12-16 Ekim 2009 Ankara, 2009, Cilt: I, S. 679-688.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali, *Şu‘abü’l-İmân* (Nşr. Abdülâlî Abdülhamîd Hâmid), Riyad 1423/2003.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Câmi‘u’s-Sahîh (Mevsû‘atü’s-Sünneti’l-Kütübi’s-Sitte ve Şurühihâ İçinde)*, İstanbul 1413/1992, I-VIII.
- Bushra Big, [2012], *Khulafa-E Rashideen Kî Mazhabî Rawadari*, Ulum-i İslamiye, Sash-mahî, Karaçi, 2004.
- Cessâs, Ebû Bekir, *Ahkâmü’l-Kur‘ân*, İstanbul 1335-38.
- Çetin, Musa, “Hadisler Bağlamında Şiddet Olgusu”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, Cilt: XVII, Sayı: 2, S. 371-400.
- Donald E, Smith, *Religion And Political Development*, Princeton University Press, 1968.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş‘as b. İshak el-Ezdî es-Sicistânî, *es-Sünen (Mevsû‘atü’s-Sünneti’l-Kütübi’s-Sitte ve Şurühihâ İçinde)*, İstanbul 1413/1992, I-V.
- Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm, *el-Emvâl* (Nşr. Muhammed Halil Herrâs), Beyrut 1406/1986.
- Ebû Ya‘lâ, *el-Müsned* (Nşr. Hüseyin Selim Esed), Dimaşk Matbaa 1404/1984.
- Ebû Yûsuf, *el-Âsâr* (Nşr. Ebü’l-Vefâ el-Efgânî), Beyrut, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Ts.

- G. Singh Dara, *Rasool-E-Arabi*, Seerat Academy, Lahor, 1989.
- Güneş, Abdulkaki, “Kur’ân Işığında Şiddet Sorununa Bir Bakış”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2005, Cilt: V, Sayı: 3, S. 7-28.
- Ishfaq Ahmad, *Dictionary of Terms*, Urdu Science Board, Lahor, 1985.
- İbn Âbidîn, *Reddü’l-Muhtâr*, Kahire 1272-1324.
- İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef* (Nşr. Kemal Yusuf el-Hût), Riyad 1409.
- İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef* (Nşr. M. Abdüsselâm Şâhin), Beyrut 1416/1995.
- İbn Hacer, Ahmed Bin Ali, Al-Askalani, [Ölm. H. 852], *Fethu’l-Bârî Şerhu Sahihü’l-Buhârî, Dârü’l-Ma’rife*, Beyrut, 1999.
- İbn Hişam, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, Kahire 1978.
- İbn Kesir, Ebü’l-Fidâ, Muhammed b. İsmail, *el-Bidâye ve’n-Nihâye, İdaretü’l-Ma’ârif*, Karaçi, 2006.
- İbn Kesir, Ebü’l-Fidâ, Muhammed b. İsmail, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-Azâm*, Wahidi Kütüphanesi, Peşaver.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvîni, *es-Sünen (Mevsû‘atü’s-Sünneti’l-Kütübi’s-Sitte ve Şurûhâ İçinde)*, İstanbul 1413/1992, I-II.
- İbn Sa’d, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa’d b. Menî‘ ez-Zühri, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, Beyrut 1957-1968.
- İbn Zenceveyh, *el-Emvâl* (Nşr. Ebû Muhammed el-Asyûtî), Beyrut 1427/2006.
- İzzetbegoviç, Ali, *Doğu - Batı Arasında İslam*, Nehir Yy., İstanbul 2010.
- J.H Thomson, R.O Raischnar, *Islam And Modernization İn The Arab World*, University Press, NY USA, 1966.
- Jafari, Rais Ahmad, *Islam Aur Rawadari*, Idara Sakafat-E Islamia, Lahor, 1957.
- Kalın, İbrahim, “İslam ve Barış: Temel Kaynaklara Bir Bakış” (Çev. Rahim Acar), *İslam ve Şiddet İçerisinde*, s. 255-289.
- Karâfi, Ebü’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdris b. Abdirrahim, *el-Furûk (İdrâri’ü’s-Şurûk ile Birlikte*, Thk. Abdülhamid Hindâvî), Beyrut 1424/2003.

- Karlı, Necmi, “Psiko-Sosyal Açıdan Şiddet ve Çözüm Yolları”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2016, Cilt: XVI, Sayı: 3, S. 63-89.
- Köse, Saffet – Şimşek, Murat, “Sosyal Münasebetler”, *İslam’ın Ortayolu*, Konya: Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2018.
- Köse, Saffet, *Genetiğyle Oynanmış Kavramlar ve Aile Medeniyetinin Sonu*, Konya: Mehir Vakfı, 2014.
- Kur’an-ı Kerim.
- Longman, *Dictionary of Contemporary English*, Pearson Education Limited, Edinburg İngiltere, 2003.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh el-Asbahî el-Himyerî, *el-Muwatta’ (Mevsû’atü’s-Sünneti’l-Kütübi’s-Sitte ve Şurühühâ İçinde)*, İstanbul 1413/1992, I-II.
- Maududi, Abu’l A’la, Syed, *Al Fîhad fi’l-Islam*, Markazi Maktaba Islami, Dehli, 1979.
- Mohammad Shafi, Mufti, *Ma’âriful-Qur’an*, Idaratul Ma’ârif, 2006.
- Muhammad Sani, Dr. *Rasool-E-Akram Aur Rawadari*, Fazlee Sons, Karaçi, 1988.
- Muhammed Hamidullah, “Hudeybiye, *DİA*, XVIII, İstanbul 1998.
- Muzammil H, Siddiqui, *Spirit of Tolerance in Islam*, Bihar Anjuman, Delhi, 2008.
- Müslim b. Haccâc, Ebû’l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî, *el-Câmi’u’s-Sahih (Mevsû’atü’s-Sünneti’l-Kütübi’s-Sitte ve Şurühühâ İçinde)*, İstanbul 1413/1992, I-III.
- Nadwi, Abu’l Hasan Ali, *Nabi-E-Rahmat, Majlis-E-Nashriyat-E-Islam*, Karaçi, 2006.
- Nayyar Noor-Ul Hasan Maulavi, 2006, *Noor-Ul Lughat*, National Book Foundation, İslamabad, 2006.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb, *es-Sünen (Mevsû’atü’s-Sünneti’l-Kütübi’s-Sitte ve Şurühühâ İçinde)*, İstanbul 1413/1992, I-VIII.
- Nomani, Shibli, *Al-Farooq*, Idara-E-Islamiyat, Lahor, 2009.
- Özel, Ahmet, “Gayrimüslim”, *DİA*, XIII, 423.
- Özel, Ahmet, “Muhammed”, *DİA*, XXX, 436.

- Özkan, Mustafa, “Medine Vesikası”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://İslamansiklopedisi.Org.Tr/Medine-Vesikasi> (30.05.2020).
- Sani, Selahaddin, *Siretü'n-Nebi Numberi*, Maktaba-E Yadgar, Sheikh-Ul-Islam, Karaçi, 2005.
- Serahsî, Şemsüleimme, *el-Mebsût*, Kahire 1324-31.
- Serahsî, Şemsüleimme, *Şerhu's-Siyeril-Kebîr* (Nşr. Ebû Abdillâh Muhammed Hasan eş-Şâfi'î), Beyrut 1417/1997.
- Siddiqui, Saeed Ahmad, Maulana, *Asr-E Hazîr Ke Tâqaze Aur İtidal Pasand Ma'ashara*, Ulum-İ İslamiye, Sashmahi, Karaçi, 2004.
- “Sulh” Maddesi, *Temel İslam Ansiklopedisi*, ed. H. Tuncay Başoğlu, Ankara: İSAM Yayınları, 2019.
- Şimşek, Murat, “İslam-Savaş-Barış: -Batı'da Hz. Peygamber'in Askeri Kişiliği Üzerinden İslam'a Bakış-“*İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2011, Sayı: 17, S. 263-282.
- Taqi Usmani, Mufti, *İslami Ma'ashara Mein Jiddat Pasandî Kî Hudud*, Dawat-E Academy, İslamabad, 2009.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre es-Sülemî, *es-Sünen (Mevsû'atü's-Sünneti'l-Kütübi's-Sitte ve Şurûhihâ İçinde)*, İstanbul 1413/1992, I-V.

